

УДК [001. 89: 930.1] (477) «19»

Н. М. МАЛИНОВСЬКА, канд. іст. наук, доцент ПВНЗ Міжнародний
Слов'янський університет, Харків

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ А. П. КОВАЛІВСЬКОГО В ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проаналізований розвиток уявлень про сутність і основні напрямки наукової діяльності А.П. Ковалівського в історіографії в зв'язку зі змінами суспільно-політичної ситуації в Україні 1920-х – поч. 2000 рр.

Ключові слова: історіографія, А.П. Ковалівський, сходознавство, джерелознавство, ібн Фадлан, Харківський університет.

Актуальність дослідження. Ім'я Андрія Петровича Ковалівського (1895 – 1969), чиї життя і наукова діяльність нерозривно пов'язані з Харковом, добре відоме як серед українських, так і серед закордонних вчених перш за все завдяки тим своїм дослідженням, які присвячені арабським джерелам з історії народів Східної Європи.

Постановка проблеми. Вивчення історіографії наукової діяльності А. П. Ковалівського безпосередньо пов'язане з розв'язанням низки актуальних наукових і науково-педагогічних проблем. Перш за все це необхідність на новому рівні осмислити досвід попередніх поколінь українських істориків з метою розробки сучасної і самостійної концепції історії України; далі – продовження і розвиток найбільш плідних ідей вітчизняної гуманітарної науки в галузі теорії і методики історичного і джерелознавчого дослідження.

© Н. М. Малиновська, 2013

Мета цієї статті – простежити розвиток уявлення про сутність і характер наукової діяльності А. П. Ковалівського в науковій та науково-публіцистичній літературі, виявити його загальні закономірності і характерні особливості.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі, як українській, так і російській, розглядалися лише окремі аспекти наукового доробку А.П. Ковалівського; в останні десятиліття здійснювалися спроби відтворити цілісну картину життя історика і визначення його внеску до вітчизняного суспільствознавства. Ці спроби обмежувалися вступними статтями до публікацій праць вченого, кількома короткими замітками у добірках науково-бібліографічного характеру та публікаціями з нагоди ювілеїв історика.

Інтерпретація наукової діяльності А. П. Ковалівського в усій цій різноманітній літературі має певні закономірності, які помітно виявляються при її розгляді за хронологічним принципом. У розумінні сутності дослідницької роботи харківського вченого умовно слід виокремити два нерівнозначних періоди: до перекладу і коментарів «Подорожі Ахмеда ібн Фадлана до царя волзьких булгар» [12] і після початку праці з вивчення цього джерела.

Деякі аспекти наукової діяльності А. П. Ковалівського, яка передувала вивченню «Книги» ібн Фадлана, розглянуті в кількох рецензіях, які протягом 1920-х рр. публікувались в українських періодичних виданнях. Сам період 1921 – 1934 рр. був найбільш плідним у науковій біографії харківського вченого, принаймні за кількістю наукових і науково-публіцистичних праць, за тематикою, проблематикою і методологією досліджень.

Перші відгуки про наукову діяльність А. П. Ковалівського відбили своєрідні умови розвитку української гуманітарної науки першого десятиліття після встановлення радянської влади. Перед українською інтелігенцією ставилося завдання створення принципово нової «пролетарської» науки, «пролетарських» літератури та мистецтва, розробки ефективних методик масової освіти в зв'язку із залученням до активного громадського життя, до науки і культури широких народних мас. Публікації А. П. Ковалівського привернули увагу літературознавців того часу – М. В. Доленги, О. К. Дорошкевича, С. Г. Козуба, В. П. Петрова [6, 9, 10, 18, 22]. У їх рецензіях здійснювалися спроби аналізу світоглядних і теоретико-методологічних принципів А. П. Ковалівського, його місця і ролі в українській науці. Оцінки, висловлені згаданими рецензентами, різноманітні і виразні, часто емоційні (в цьому плані особливо відзначаються зауваження київського літературознавця О. К. Дорошкевича) і іноді навіть не дуже коректні. Часом це не стільки аналіз публікації, скільки висловлення автором власної думки з порушеного питання і визначення ступеню згоди з рецензованим. Йшлося про такі роботи А. П. Ковалівського як «Питання економічно-соціальної формули в історії літератури» [16], «Розвиток етичних поглядів Г. Сковороди в зв'язку з його життям» [17], «З історії української критики» [13], «Історичний коментар та економічно-соціальне з'ясування літературного твору» [14]. Рецензенти однозначно погоджувались з актуальністю тематики робіт, однак ідею вивчення художньої літератури як історичного джерела, послідовно сповідувану харківським вченим, або відкидали як непотрібну (С. Козуб, В. Петров), або ігнорували (О. Дорошкевич). Відповідно

дослідницьку методологію рецензованого визначали як суперечливу або вульгарно-соціологічну [10], яка не має нічого спільного з марксистсько-ленінською літературною критикою. Маючи на увазі аналіз розвитку уявлення про сутність і характер наукової діяльності А. П. Ковалівського немає особливої потреби докладно висвітлювати відгуки і визначення згаданих рецензентів, варто лише відзначити деякі особливості українського культурного життя 1920-х рр., а саме складні літературні взаємовідносини харківської і київської інтелігенції, про які спеціально написав харківський дослідник (біолог і літературознавець, близький товариш А. П. Ковалівського) М. Доленко [6]. Він, зокрема, відзначив: «Взагалі «дух» харківської творчості несвідомо анархічний, іноді з бандитськими ухилами і не кожний його витримує. Тут його головні недоліки і головна цінність його. Звідси впливає і так званий «харківський імпресіонізм» і взагалі харківська ірегулярність, що так погано впливає на нерви київських рецензентів, навіть найрадикальніших» [6]. До речі, цей публіцист схвально відгукувався про літературознавчі принципи А. П. Ковалівського, він же – єдиний харків'янин з тих, чиї відгуки згадані вище.

Таким чином, в літературі 1920-х рр. певного погляду на наукову діяльність А. П. Ковалівського не склалось, що значною мірою було зумовлене долею української науки цього періоду: репресії, яких зазнало українське суспільство наприкінці 1020-х – на початку 1030-х рр., згорання українізації, реформи в системі освіти, цілеспрямована і централізована зміна напрямків, тематики і методів історичних і літературознавчих досліджень – все це порушило спадковість у вітчизняній науці та культурі.

Більша частина наукової літератури, в якій в тій чи іншій мірі висвітлена наукова діяльність А. П. Ковалівського або її окремі аспекти, з'явилась під впливом його досліджень арабських середньовічних джерел з історії народів Східної Європи. Окремо слід відзначити публікації з нагоди 70, 90, 100-літнього ювілеїв з дня народження А. П. Ковалівського, в яких здійснювалися спроби відтворення цілісної картини життя і наукового шляху вченого. Однак відомості, що містилися в них, мали суто інформаційний характер. Як правило, ці публікації характеризували А. П. Ковалівського як дослідника арабських джерел з історії народів СРСР. Подібна характеристика була поверховою, формальною за сутністю і не відбивала дійсного місця, яке займав А. П. Ковалівський в історичній науці свого часу.

На початку 1960-х рр., коли в розпорядженні істориків опинилась більшість значних робіт А. П. Ковалівського, коли чітко визначились суспільно-політичні погляди вченого, у вітчизняній історіографії були здійснені перші спроби дати комплексну оцінку науковій діяльності харківського професора. З нагоди присвоєння вченому звання Заслуженого діяча науки України історики Харківського університета склали і видали бібліографію опублікованих праць А. П. Ковалівського.

Необхідно відзначити, що практично вся вітчизняна література 1930-х – 1960-х рр., в якій висвітлювалась наукова діяльність А. П. Ковалівського, створювалась в безпосередньому співробітництві з самим вченим, котрий таким чином отримав можливість значною мірою на свій розсуд визначати спрямованість і зміст публікацій, які характеризували його наукову біографію і дослідницькі принципи.

Безпосередній вплив А. П. Ковалівського найвідчутніший у роботах Я. Р. Дашкевича та В. М. Бейліса, у меншій мірі – у статтях А. І. Митряєва.

Львівський історик і джерелознавець Я. Р. Дашкевич в своїх публікаціях, присвячених науковій діяльності А. П. Ковалівського, намагався показати його внесок у розвиток українознавства, звертаючи увагу дослідників на праці А. П. Ковалівського 1920-х рр., у яких розглянуті деякі аспекти історії духовної культури в Україні, зокрема, дохристиянські вірування і світоглядні основи творчості Г. С. Сковороди. Завдяки Я. Р. Дашкевичу в українській науці знову було підняте питання про визначальну наукову ідею А. П. Ковалівського – про принципи і методи вивчення творів мистецтва, перш за все літератури, як історичних джерел, причому як джерел, що мають самостійне, а не лише допоміжне значення для вивчення історії [5].

Арабіст В. М. Бейліс не лише засвоїв основні дослідницькі принципи А. П. Ковалівського, але цілеспрямовано розвивав їх у своїх працях. Його авторству належать публікації, в яких в тій чи іншій мірі аналізувались деякі аспекти дослідницької методології А. П. Ковалівського, зокрема ті, які найяскравіше виявились у його роботі з вивчення арабських джерел [2].

Найбільшим досягненням радянської історіографії життя і творчості А. П. Ковалівського стала колективна стаття, присвячена пам'яті харківського вченого, авторами якої були В. І. Астахов, В. М. Бейліс, С. М. Королівський, І. К. Рибалка, С. І. Сідельников, Г. В. Фрізман, Б. А. Шрамко – колеги і учні А. П. Ковалівського [1]. В цій статті вперше було визначено етапи наукової діяльності історика, причому віхою в його науковій біографії визнано виступ із доповіддю про завдання і шляхи вивчення арабських джерел з історії Східної Європи, прочитаної у 1930 р. в Українському інституті сходознавства [1, с. 245]. В цій статті порушені також і загальні питання, що стосувалися світоглядних, методологічних основ всієї творчості вченого. Як найбільш характерні риси наукового світогляду історика названо прив'язаність до Харкова і його культурно-наукових традицій [1, с. 244], послідовну діяльність як популяризатора науки [1, с. 244]. Окремо показано особливості викладацької діяльності А. П. Ковалівського [1, с. 246]. Цю публікацію можна вважати найбільш послідовною спробою висвітлення цілісної картини життя і наукової творчості вченого.

З нагоди 90-літнього ювілею з дня народження А. П. Ковалівського було опубліковано науково-публіцистичну статтю Ю. Кочубея «Вірність обраному шляху» [19]. Цю публікацію треба відзначити як першу, коли автор, київський історик, співробітник Інституту сходознавства, використав матеріали особистого фонду А. П. Ковалівського, зокрема його автобіографію. У центрі уваги Ю. Кочубея було опрацювання вченим джерел з історії України, зокрема опису подорожі Павла Алеппського та твору аль Масуді. Матеріал супроводжувався публікацією уривків з цих перекладів. У статті наявні були деякі викривлення і замовчування певних фактів з наукової біографії А. П. Ковалівського, зокрема репресій, долі «Антології літератур Сходу», зумовлених особливостями розвитку української історичної науки 1970-х – поч. 1980-х рр., так званого періоду «застою».

На початку 1990-х років, зі зміною світоглядних орієнтирів вітчизняних істориків, увагу дослідників привернули до того замовчувані аспекти життя і наукової творчості А. П. Ковалівського, зокрема незаконні репресії, яких він зазнав. Харківський історик був внесений у список радянських сходознавців, складений у межах дослідницької програми Науково-інформаційного центру Всесоюзного історико-просвітницького товариства «Меморіал» [24, с. 124].

Певний внесок у висвітлення наукової творчості А. П. Ковалівського зробили ті історики, які наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років вивчали історію Харківської науково-дослідної кафедри ім. Д. І. Багалія – В. В. Кравченко, О. М. Богдашина [3], О. Л. Рябченко, С. Г. Водотика. По суті цей напрям досліджень був продовженням праць 1970-х років з історії освіти у Радянській Україні. Однак відтепер він здійснювався на якісно новій джерельній базі. Історики широко використовували раніше маловідомі фонди Народного комісаріату освіти в Україні, праці призабутих чи репресованих істориків, зокрема М. С. Грушевського, Д. І. Багалія, М. І. Яворського, О. Ю. Гермайзе та інших.

Результатом названих досліджень стало висвітлення призабутого періоду наукової діяльності А. П. Ковалівського, пов'язаного з дослідженням історії культури в Україні, зокрема дохристиянських вірувань та розвитку української літератури та літературної критики. У цих публікаціях на новому рівні було поставлене питання про особливості наукового світогляду історика, а саме про його приналежність до марксистського напрямку в українській історіографії.

Суттєві зміни у вивченні життя і наукової творчості А. П. Ковалівського виявились у ході низки заходів і публікацій з нагоди 100 - річного ювілею з дня народження історика у 1995 році [22, 25].

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років на дослідженні питань, пов'язаних з життям і творчістю А. П. Ковалівського, зосередився харківський медієвіст А. І. Митряєв, колишній співробітник і значною мірою учень історика. Його авторству належать численні публікації, як наукового, так і науково-публіцистичного характеру, у яких здійснювалися спроби відтворення цілісної картини життя і творчості А. П. Ковалівського [напр. 20], які мали стати основою спеціальної монографії. А. І. Митряєв здійснив величезний обсяг роботи з розшуку та упорядкування джерел, що могли характеризувати наукову діяльність історика. Завершити цю працю вчений не встиг.

На початку 1990-х рр. суттєво розширилося коло питань, при вивченні яких так чи інакше звертались до наукової діяльності А. П. Ковалівського: до історії Харківського університету, історії українського сходознавства, історії науки в Україні додалися вивчення історії та культури Слобожанщини, а саме козацької старшини, життя і творчості Г. Сковороди, просвітницької діяльності харківської інтелігенції, її участі в політичному житті першої чверті ХХ ст. Таким чином до вивчення нових аспектів наукової діяльності та біографії А. П. Ковалівського було залучене широке коло істориків і дослідників і інших спеціальностей, зокрема літературознавців. Це дозволило суттєво розвинути уявлення про характер і сутність наукової діяльності вченого, про його місце в історії Харківщини і в історії української науки.

В цілому ювілейні збірки, присвячені А. П. Ковалівському, систематизували певний фактичний матеріал і дозволили скласти загальне враження про основні напрями діяльності А. П. Ковалівського і деякі риси його наукового світогляду. Однак опубліковані матеріали, оцінки й висновки іноді суперечили одне одному, що перешкоджало становленню певного цілісного уявлення про сутність і результати наукової творчості А. П. Ковалівського.

Одночасно деякі аспекти наукової діяльності А. П. Ковалівського висвітлювались у працях російських дослідників, зокрема А. А. Долініної [8] та О. Г. Большакова [4]. А. А. Долініна в своїй монографії, присвяченій життю і науковій творчості російського і радянського арабіста, академіка І. Ю. Крачковського, на базі матеріалів особистого архіву вченого виклала період перебування А. П. Ковалівського в штаті Інститута Схodosнавства АН СРСР (1935 – 1948 рр.) Це дослідження допомогло конкретизувати уявлення про місце «ленінградського періоду» в житті і творчості харківського вченого, оскільки намітилась тенденція це місце безпідставно перебільшувати. Російський дослідник О. Г. Большаков присвятив роботі харківського історика «Книга Ахмеда ібн Фадлана...» окрему статтю, в якій визнав, що переклад А. П. Ковалівського витримав випробування часом і нікого не ввів в оману. Арабіст виклав два зауваження загального характеру відносно перекладу і трактування термінів «сакаліба» і «гулям», переважна більшість подальших окремих зауважень мала стилістичний характер.

В останні роки київський історик В. А. Потульницький звернув увагу на історіософський аспект наукового доробку А. П. Ковалівського, а саме на його розуміння специфіки українського історичного процесу [23], котре являє безсумнівний інтерес з точки зору актуальної проблеми інтеграції української історії до світової. При цьому у поле зору київського історика потрапила лише одна робота А. П. Ковалівського з низки тих, у яких порушено окремі аспекти питання, що його цікавили; ознайомитися з іншими, в силу різних обставин, йому та іншим авторам досить проблематично. Це слід відзначити окремо: вивчення наукової спадщини харківського історика ускладнюється обмеженим доступом до його навіть опублікованих робіт.

Висновки дослідження. Аналіз історичних і історіографічних публікацій на межі 1990-х – 2000-х рр. свідчить про те, що в міру розширення кола дослідницьких проблем історики все частіше звертались то творчої спадщини А. П. Ковалівського. Однак уявлення про дослідницьку діяльність вченого, котре на даний момент склалося у вітчизняній науці, слід визнати поверховим, неповним і внутрішньо суперечливим. Це по суті набір уривчатих повідомлень і окремих тематичних викладок, причому автори і не вдавалися ні до яких спроб їх узгодити. У дослідженні життєвого шляху і наукового доробку А. П. Ковалівського спадковості як такої не спостерігається, роботи або ізольовані одна від одної, або здійснюються до статті-некрологу, до якої в залежності від інтересів автора додається певний тематичний матеріал. Українські історики по суті ніколи не зверталися до наукового доробку А. П. Ковалівського, присвяченого дохристиянським віруванням в Україні, життю і творчості Г. С. Сковороди, не намагалися аналізувати його теоретико-

методологічні виступи з історії української літератури, виявити їх коріння, взгалі відновити історіографічний контекст життя і творчості вченого В літературі в якості його вчителів регулярно згадуються П. Г. Ріттер та А. Ю. Кримський, однак в чому саме полягав їх вплив на формування дослідницької манери А. П. Ковалівського, простежити не вважалося за необхідне. При користуванні перекладами, виконаними А. П. Ковалівським, вже виникло чимало суперечностей і непорозумінь, причина яких – в самій сутності дослідницької філософії вченого, в тих реальних, а не лише задекларованих цілях і завданнях, які він перед собою ставив, відповідно до яких переклад основного тексту «Книги Ібн Фадлана» є невід’ємна частина дослідження історії духовної культури в Україні, а саме дохристиянських вірувань. Це одна з тих обставин, які слід враховувати, користуючись результатами досліджень А. П. Ковалівського, заради уникнення подальших неузгодженостей і зайвих дискусій.

Список літератури: 1. *Астахов В.И.* Памяти Андрея Петровича Ковалевского: [Историк, востоковед] / В.И. Астахов, В.М. Бейлис, С.М. Короливский и др. // Народы Азии и Африки. – 1970. – № 3. – С. 244–246. 2. *Бейлис В.М.* П’ять видань книги Ібн-Фадлана / В.М. Бейліс. // Укр. іст. журн. – 1965. – № 3. – С. 145–150. 3. *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І. Багалія. (1921 – 1934 рр.) / О. М. Богдашина. – Х., 1994. – 195 с. 4. *Большаков О.Г.* Уточнения к переводу “Записки” Ибн Фадлана // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 / О.Г. Большаков. – М., 2000. – 496 с. – С. 54–63. 5. *Дашкевич Я.Р.* (Рецензія): Ковалівський А.П. (упоряд). Антологія літератур Сходу. – Х., 1962. / Я.Р. Дашкевич. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1963. – № 5. – С. 77–78. 6. *Доленго М.В.* Київ та Харків – літературні взаємовідношення / М.В. Доленго. // Червоний шлях. – 1927. – № 6–7. – С. 151–157. 7. *Доленго М.В.* (Рецензія): Ковалівський А.П. Питання економічно-соціальної методи в літературі. – Х., 1923 / М.В. Доленго. // Книга. – 1923. – №4. – С. 37. 8. *Долинина А.А.* Невольник долга / А.А. Долинина. – СПб., 1994. – 462 с. 9. *Дорошкевич О.К.* (Рецензія): Ковалівський А.П. З історії української критики. – Х., 1926 / О.К. Дорошкевич. // Життя і революція. – 1926. – № 10. – С. 126–127. 10. *Дорошкевич О.К.* (Рецензія): Коцюбинський М.М. Fata morgana. – Х., 1926. – 220 с. О.К. Дорошкевич. // Життя і революція. – 1926. – № 2–3 – С. 133–135. 11. *Заслуженний діяч науки України професор Андрій Петрович Ковалівський.* Біобібліографія. – Х., 1966. – 32 с. 12. *Ковалевский А.П.* Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. / А.П. Ковалевский. – Х., 1956. – 345 с. 13. *Ковалівський А.П.* З історії української критики / А.П. Ковалівський. – Х., 1926 – 162 с. 14. *Ковалівський А.П.* Історичний коментар та економ.-соціальне з’ясування літературного твору / А.П. Ковалівський. // Коцюбинський М. Fata morgana. – Х., 1926. – С. 167–207. 15. *Ковалівський А.П.* Картографічний метод в етнології / А.П. Ковалівський. // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. – Ч. 7. – 1927. – С. 53–62. 16. *Ковалівський А.П.* Питання економічно-соціальної формули в історії літератури / А.П. Ковалівський. // Червоний шлях. – 1923. – № 3. – С. 195–215. 17. *Ковалівський А.П.* Розвиток етичних поглядів Г.С. Сковороди в зв’язку з його життям / А.П. Ковалівський. // Науковий збірник науково-дослідної кафедри історії України. – Вип. 1. – 1924. – С. 69–98. 18. *Козуб С.* (Рецензія): Коцюбинський М. Fata morgana. – Х., 1926. – 220 с. / С. Козуб // Червоний шлях. – 1926. – №4. – С. 244–247. 19. *Кочубей Ю.* Вірність обраному шляху / Ю. Кочубей. // Всесвіт. – 1985. – № 1. – С. 149–151. 20. *Митряев А.* Життєвий і творчий шлях видатного українського сходознавця Андрія Петровича Ковалівського (до 100-річчя від дня народження) / А. Митряев. // Східний світ – 1995. – №2. – С. 7 – 23. 21. *На честь заслуженого діяча науки України А.П. Ковалівського.* Зб. тез доповідей. – Х., 1995. – 67 с. 22. *Петров В.П.* (Рецензія): Ковалівський А.П. Розвиток етичних поглядів Г.Сковороди в зв’язку з його життям (Наук. збірник Харківської науково – дослідної кафедри історії України. – Ч. 1. – 1924. – С. 69 –

98.) / В.П. Петров. // Записки історично-філологічного відділу (всеукр. Акад. наук). – Кн. 5. – 1925. – С. 229 – 233. **23.** *Потульницький В.А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX століть / В.А. Потульницький. – К., 2002. – 480 с. **24.** *Репрессированное востоковедение* // Народы Азии и Африки. – 1990. – № 4. – С. 123 – 125. **25.** *Східний світ.* – 1995. – №2.

Надійшла до редколегії 27. 04. 2013 р.

УДК [001. 89: 930.1] (477) «19»

Наукова діяльність А. П. Ковалівського в історіографії / Н. М. Малиновська // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2013. - № 25 (998). – С. 71-78. Бібліогр.: 25 назв.

В статті проаналізовано розвиток представлень о сутності і основних напрямленнях наукової діяльності А. П. Ковалевського в історіографії в зв'язі з змінами в суспільно-політичній ситуації в Україні 1920-х – початку 2000 гг.

Ключевые слова: історіографія, А. П. Ковалевський, востоковедение, источниковедение, ибн Фадлан, Харьковський університет.

The development of ideas on the essence and principal directions of A. P. Kovalivsky's scientific work in historiography in connection with the change of social and political situation in Ukraine in 1920 – 2000 years has been analysed in the article.

Keywords: historiography, A. P. Kovalivsky, Orientals, source, ibn Fadlan, Kharkiv university.